

نگاره‌های خمسه نظامی گنجه‌ای؛ قاسم علی سلطان

مولود زندگی نژاد

این کتاب درباره نسخه‌ای است که اصل آن در بخش شرقی کتابخانه ملی پاریس به شماره ۱۹۵۶ نگهداری می‌شود. خمسه مذکور دارای ۶۳ نگاره و تصویر است. درباره نقاش و تعداد نقاشان نسخه، گمانه‌های مختلفی وجود دارد؛ ولی نام آقابهرام افشار و بهرام‌قلی افشار در ذیل دو نگاره آن خوانده شده و نام بانی و سفارش‌دهنده آن نیز، حاکم وقت شوشتر، قاسم علی سلطان، در نسخه آمده است.

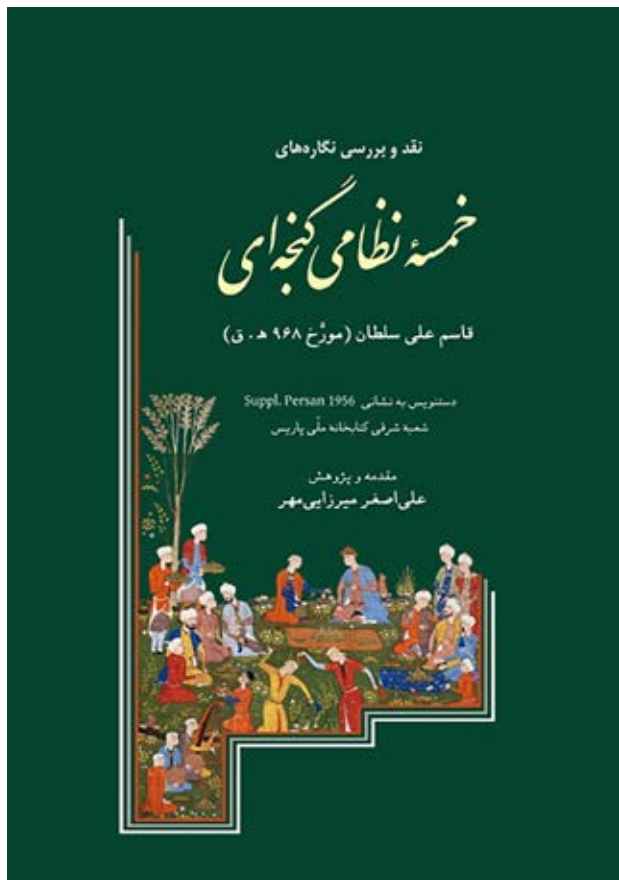
وبینار رونمایی از کتاب نقد و بررسی نگاره‌های خمسه نظامی گنجه‌ای؛ قاسم علی سلطان (۹۶۸ ه.ق) با توجه به لزوم رعایت شیوه‌نامه‌های بهداشتی به صورت مجازی برگزار شد.

در این نشست علمی برخط، مسعود ناصری، مدیرکل امور هنری فرهنگستان هنر؛ اکبرایرانی، مدیرعامل مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب؛ مهدی حسینی، عضو پیوسته فرهنگستان هنر؛ بهمن نامورمطلق، دبیر همایش علمی خمسه‌نگاری فرهنگستان هنر؛ و علی اصغر میرزایی مهر، پژوهشگر و مؤلف کتاب؛ سخنرانی کردند.

در ابتدای نشست مسعود ناصری، مدیر این نشست پژوهشی، با بیتی از نظامی (بسم الله الرحمن الرحیم / هست کلید در گنج حکیم) سخن آغاز کرد و ضمن معرفی سخنرانان، به توضیحی درباره ویژگی‌های کتاب مذکور پرداخت و گفت: نسخه‌ای که در این کتاب به آن پرداخته شده، به سال ۹۶۸ ق و در دوره صفوی و در عهد شاه طهماسب کتابت و مصور شده است. عنوان دقیق کتابی که امروز رونمایی و نقد و بررسی می‌شود، نقد و بررسی نگاره‌های خمسه نظامی گنجه‌ای؛ قاسم علی سلطان (۹۶۸ ه.ق) است.

او به معرفی بیشتر این کتاب پرداخت و گفت: محقق و مؤلف کتاب، علی اصغر میرزایی مهر است. کتاب در قطع رحلی بزرگ و با کاغذ گلاسه در ۱۷۰ صفحه و با تیراژ محدود به تازگی چاپ و منتشر شده است. متولی و ناشر کتاب، مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب است که با مشارکت مؤسسه فرهنگی هنری حکیم نظامی تبریز اقدام به چاپ و انتشار آن کرده‌اند.

مسعود ناصری در خصوص چگونگی برگزاری این نشست توضیح داد: این جلسه را به صورت مشترک فرهنگستان هنر، مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب، و گروه و بینار دانشگاه شهید بهشتی برگزار می‌کنند.

در ادامه سید مهدی حسینی، عضو پیوسته فرهنگستان هنر، با اشاره‌ای کوتاه درباره اصل نسخه به تشریح ادوار نگارگری پرداخت و گفت: خمسه نظامی گنجوی یکی از آثار ارزشمند ادب فارسی است که بر پایه آن، آثار ادبی و هنری بسیاری خلق شده‌اند. بعد از شاهنامه فردوسی، مهم‌ترین متنی که به بیشترین دفعات خوش‌نویسی و نگارگری شده است، خمسه نظامی اثر حکیم نظامی گنجوی از شعرای نامدار قرن ششم هجری قمری است.

او در همین زمینه ادامه داد: هنگامی که نگاره‌ها را در نسخ مختلف بررسی می‌کنیم، متوجه می‌شویم که بعضی از نگاره‌ها در ادوار مختلف تکرار شده‌اند؛ به عنوان مثال نگاره معراج حضرت رسول اکرم (ص)، در دوره ایلخانی در معراج‌نامه احمد موسی یا جامع‌التواریخ خواجه رشیدالدین (بخش مربوط به قصص الانبیاء)؛ در دوره مکتب شیراز ۲ در خاوران‌نامه؛ در دوره تیموری در معراج‌نامه شاه‌رخ؛ و در دوره صفوی در فالنامه شاه طهماسبی، با نگاه‌های مخصوص به هر دوره تکرار شده است.

عضو گروه تخصصی هنرهای تجسمی فرهنگستان هنر، درباره نسخه خمسه نظامی گنجه‌ای؛ قاسم علی سلطان (۹۶۸ ه.ق) گفت: درباره خوش‌نویسی این کتاب صحبتی به میان نیامده اما در بعضی از نگاره‌ها نام‌هایی از نگارگران به چشم می‌خورد. اگرچه این نسخه از لحاظ نگارگری با دیگر نسخ قابل قیاس نیست، در تاریخ نگارگری ما نقش بسیار مؤثر داشته است.

او در پایان سخنان خود به نقد بعضی از واژه‌ها پرداخت و خاطرنشان کرد: بعضی از واژه‌هایی که در کتاب نقد و بررسی خمسه نظامی گنجه‌ای؛ قاسم علی سلطان (۹۶۸ ه.ق) به کار رفته باید اصلاح شود؛ چراکه ضروری است از واژه‌های تخصصی در هر زبان استفاده شود؛ به عنوان مثال به جای واژه «کادر» از «جدول»، به جای واژه «پلان» از «طرح بنیادین»، به جای واژه «بالکن» از «اشکوب» یا «بالاخانه»، به جای واژه

«عمامه» از «دستار»، به جای واژه «سمبلیک» از «نمادین» باید استفاده شود؛ یا اینکه به جای «تنبور» نوشته شده «طنبور» که این نیز باید مورد تجدید نظر قرار گیرد.

یکی دیگر از ایرادات وارد، استفاده نکردن از منابع خارجی است. همچنین اشتباهات تایپی که در بعضی از جاها مشاهده می‌شود و باید در چاپ‌های بعدی اصلاح شود. اما صرف‌نظر از اصلاحات مذکور، این کتاب دارای اطلاعاتی ارزشمند است که می‌تواند منبعی غنی برای هنرجویان و پژوهشگران باشد.

در ادامه این نشست، اکبر ایرانی، مدیرعامل مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب، درباره فعالیت‌های مؤسسه میراث مکتوب در حوزه نظامی‌شناسی، گفت: بیشتر فعالیت‌های مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب در حوزه متن‌شناسی، متن‌پژوهی و تصحیح متون است. مجموعه چهارجلدی خمسه نظامی که اخیراً منتشر کردیم، جزو اولین کارهای نفیس مؤسسه است که متأسفانه به اوضاع کرونا برخورد کرد و کار آن‌طور که شایسته بود و ما می‌خواستیم، به انجام نرسید؛ ولی تجربه جالبی بود. ما طبق برنامه‌ای، حدود بیست اثر از خمسه نظامی، نظامی‌شناسی و آثار مربوط به کسانی را که دنباله‌روی نظامی بودند در دست‌ورکار مؤسسه قرار دادیم؛ حتی فهرست کتاب‌شناسی بعضی از این خمسه‌ها هم، در داخل و شبه‌قاره و ماوراءالنهر و حوزه کشورهای آسیای مرکزی انجام شده و یا در حال انجام است.

این پژوهشگر فلسفه و فرهنگ اسلامی، در ادامه سخنان خود به معرفی کتاب مذکور و مشکلاتی که در راه چاپ و انتشار آن به وجود آمد پرداخت و گفت: این کار نظامی‌شناسی پروژه‌ای است که با همکاری مؤسسه فرهنگی حکیم نظامی تبریز شروع شد. در این پروژه قرار بود با تیراژ دوهزار و با همکاری دو ناشر دیگر، چهار اثر را به صورت افست چاپ کنیم، ولی به دلیل مشکلات و گرانی ارز و مسائل دیگر ناچار شدیم برای انجام

تعهد خود، کتاب را به صورت دیجیتال منتشر کنیم.

لایه شعری آن است. دوم لایه نگاره و خوش نویسی است؛ یعنی چیزی که حدود چهارصد سال بعد نوشته شده است. لایه سوم، همین کتابی است که امروز رونمایی شد. و لایه چهارم توضیحات و نقدهای آقای میرزایی مهر است و من سعی می‌کنم این چهار لایه را از هم جدا کنم.

دبیر علمی همایش «خمسه نگاری؛ باز نمود خمسسه نظامی در هنر» به شرح نگاره‌های خمسسه نظامی که تاکنون مورد پژوهش قرار داده است، پرداخت و ادامه داد: مخزن الاسرار پنج نگاره، خسرووشیرین دوازده نگاره، لیلی و مجنون ده نگاره، هفت پیکر هفده نگاره، شرف‌نامه چهارده و اقبال‌نامه پنج نگاره دارد. بسامد این نگاره‌ها را از نظر موضوعی، داستانی و روایی بررسی کردم. نوزده نگاره به داستان اسکندر، هجده نگاره به داستان بهرام گور، دوازده نگاره به داستان خسرووشیرین، و ده نگاره به داستان لیلی و مجنون مربوط می‌شود. مخزن الاسرار هم یک نگاره سلیمان، یک نگاره انوشیروان و یک نگاره فریدون دارد.

رئیس دانشگاه هنرهای اسلامی - ایرانی استاد فرشچیان در ادامه به شرح بسامد موضوعی نگاره‌های خمسسه نظامی پرداخت و گفت: قصدم از این تقسیم‌بندی این بود که بگویم بیشترین نگاره‌ها متعلق به داستان اسکندر است. بسامد نگاره‌های هیچ کدام از بقیه داستان‌ها به اندازه داستان اسکندر نیست. نکته دیگر این است که در جاهایی، بین نظام نشانه‌ای کلامی و نظام نشانه‌ای تصویری، ارتباطی نمی‌بینیم؛ از جمله وقتی در هفت پیکر راجع به بهرام در کاخ خورنق صحبت می‌شود، می‌بینیم که تصویر و نظام کلامی فرق دارند و یا وقتی که صحبت درباره دیدن جام جم توسط اسکندر است، باز نقاش ما را ناامید می‌کند. بعضی جاها نیز نظام نوشتاری و خوش نویسی بر خود اصل نگاره می‌چربد و غلبه می‌کند و گاهی نظام تصویری غلبه دارد.

علی اصغر میرزایی مهر، پژوهشگر و مؤلف کتاب، آخرین سخنران این نشست علمی بود که سخنان خود را با ابیاتی از نظامی آغاز کرد و گفت: این کتاب منبعی برای دانشجویان و پژوهشگران است که بتوانند در شاخه‌های مختلف، بررسی و تحقیق کنند. در حال حاضر نسخه‌ای به گنجینه گران‌بهای نسخه‌های ما اضافه شد؛ پس ما می‌توانیم به مباحث کلان‌تر فرهنگی و مثل اینکه چرا باید تعداد نگاره‌های مربوط به اسکندر بیشتر باشد، پردازیم.

دانشیار دانشگاه علم و فرهنگ در توضیح بیشتری درباره

ایرانی به تشریح بعضی از نسخه‌های خمسسه نظامی چاپ شده در میراث مکتوب پرداخت و ادامه داد: اولین نسخه منتشر شده از میراث مکتوب، مربوط به نسخه ۹۸۵ کتابخانه ملی پاریس با مقدمه‌ای شصت تا هفتاد صفحه‌ای از علی صفری آق‌قلعه، نسخه‌شناس و پژوهشگر، است که این اثر سه نگاره و پنج قطعه دارد و در دستگاه سلطان حسین انجام شد. نسخه دیگر خسرووشیرین نظامی است که این نسخه مصور به خط ازهر تبریزی در سده نهم است و در کتابخانه منچستر انگلستان نگهداری می‌شود و جزو آثار مکتب هنری تبریز است. سومین نسخه منتشر شده، همین کاری است که آقای میرزایی مهر انجام دادند که حدود هفتاد نگاره دارد و این کتاب، از نظر توصیف با کیفیت‌تر و قابل قبول‌تر و قابل استفاده‌تر است.

او در پایان سخنان خود به توضیح درباره کتاب نقد و بررسی نگاره‌های خمسسه نظامی گنجه‌ای؛ قاسم علی سلطان (۹۶۸ ه.ق) پرداخت و گفت: نسخه‌شناسی و خط‌شناسی و توضیحات درباره هر نگاره جزو ویژگی‌های کار میرزایی مهر است و خوشبختانه کار به طور شایسته‌ای چاپ شده و امیدواریم بتوانیم در شرایط بهتری این کتاب‌ها را به صورت افست چاپ کنیم؛ زیرا که مجموعه‌ای ارزشمند است. آثار خمسسه جزو افتخارات فرهنگ و هنر ایران است و امیدواریم توفیق داشته باشیم تا حدود بیست اثری را که به این صورت شناسایی شده‌اند، در مجموعه مشارکت‌ها در آینده، منتشر کنیم.

در ادامه این نشست مجازی، بهمن نامور مطلق، دبیر همایش علمی خمسسه نگاری فرهنگستان هنر، از دیگر سخنرانان این نشست بود که به تقدیر و سپاسگزاری از عوامل انتشار کتاب مذکور پرداخت و گفت: نخست درباره خود کتاب صحبت می‌کنم؛ اگر راجع به چاپ کتابی با عنوان نقد و بررسی نگاره‌های خمسسه نظامی گنجه‌ای؛ قاسم علی سلطان صحبت کنیم، اول باید تشکر کنیم از همه کسانی که در شکل دادن به کتاب و چاپ و نقد کتاب زحمت کشیدند و این موقعیت را به وجود آوردند که ما یکی از گم‌شده‌های فرهنگ خودمان را پیدا کنیم و در اختیار علاقه‌مندان قرار دهیم و دوباره این فرهنگ از دست رفته را به دست بیاوریم و چه بسا که این آثار اگر کم‌کم چاپ شوند، هویت مستقل ما را شکل می‌دهند.

او در ادامه سخنان خود به شرح این کتاب پرداخت و گفت: ما می‌توانیم در چهار لایه مختلف این اثر را بررسی کنیم. اول

وجود چنین نسخه ارزشمندی، نشان می‌دهد که این‌گونه هم نیست. با به حاشیه‌رفتن شاه، باز این هنرادامه داشته است. این هنربه همت آن بزرگانی که در سه سده گذشته، پیشینه آن را می‌شناختند، هنردوستان، عمال، والیان ولایات و شاهزادگانی که توبه نکرده بودند، در مراکز محلی اتفاقاً کثرت پیدا می‌کند.

او در پایان سخنان خود اضافه کرد: گمان می‌کنم با توبه شاه‌طهماسب، هنر کتاب‌آرایی همچون الماسی خرد و پخش می‌شود و ذره‌های تابناکش در شهرهای مختلف می‌درخشد. یکی از آن شراره‌های درخشان همین کتاب خمسه مورد نظر است که خوشبختانه به همت مؤسسه میراث مکتوب چاپ و منتشر شده و آرزو می‌کنیم که به دست مخاطبان علاقه‌مند برسد و آنها کیفیت نگاره‌ها را ببینند. این کیفیت در مقایسه با خمسه شاه‌طهماسبی چندان شاخص نیست، اما یادمان باشد که هنرمندان خالق این اثر، دیگر از حمایت‌های فرد خاصی مثل شاه‌طهماسب برخوردار نبودند و تنها امکانات یک حاکم محلی را در اختیار داشتند.

کتاب یادآور شد: این نسخه همچنان که در خود مقدمه مبسوطش آمده، شاهانه و سلطنتی نیست و اصلاً زمانی تولید شده که شاه‌طهماسب از هنرو هنرمندان دل بریده بود؛ یعنی سال ۹۶۸ق. البته این مقطع تاریخی از نظر تاریخ نقاشی باید بررسی شود؛ یعنی این دوره از لحاظ شرایط عمومی مراکز هنری، حامیان هنر، و شهرهایی با سابقه کتاب‌آرایی چه موقعیتی داشت؟

این اثر نسبت به روزگار خودش نسخه‌ای فوق‌العاده است. اینکه این نسخه سلطنتی نیست، نه فقط از امتیاز آن نمی‌کاهد، بلکه آن را برای مطالعه مراکز درجه دو کتاب‌آرایی ما کاملاً شاخص می‌کند. باید بگوییم کتابی هم طراز این اثر که مربوط به تولیدات محلی باشد، به ندرت می‌شناسم.

مؤلف و پژوهشگر این کتاب سپس درباره ارزش مراکز محلی کتاب‌آرایی توضیح داد و گفت: ما می‌گوییم بعد از توبه شاه‌طهماسب، دیگر کتاب‌آرایی کم‌کم به حاشیه رفت.

کتابخانه ملی پاریس